
KÖNYVSZEMLE

RENDSZERŰ RENDSZERBONTÁS

(Ágoston Mihály: *A magyar halmaznevek. Forum, Újvidék, 1993*)

A rendszerhű rendszerbontás látszólag és a felszínen a „guzsba kötötteen táncolás”-hoz hasonló képtelenség, valójában azonban igen találóan, felettébb pontosan jellemzi az Ágoston Mihályi-i életművet, s a minden bizonnyal egyik csúcsteljesítményét jelentő jelen művet, az azonos címen megvédett doktori értekezést is. Mindenekelőtt tisztázzuk hát ezt a látszólagos ellentmondásosságot.

Aki szerzőnk bármelyik korábbi könyvét (Mai magyar írás, Helyesírásunk hiteléért, A magyar függőszók kategóriája, Rendszerezés vagy fölismerés stb.) kissé avatottabban veszi szemügyre, könnyen jut nézetazonosságra velünk: ennek a nyelvi vizsgálódásnak, nyelvről való gondolkodásának a *rendszer*, illetve a *rendszer teljessége* az alapélménye és elkötelezettsége, amit talán legutóbbi nyelvművelő tanulmánygyűjteményének címe, a *Rendszerbontás?* is jelez valamiféle szimmetriaként.

Ez a rendszer, amelyből és amelybe tart az itt bemutatásra kerülő monográfia minden erővonala, teleszkóp-metáforával leképezi a nemzetközi nyelvészeti hagyományok évezredes s a magyar nyelvtudomány évszázados boltozatát, hagyományos értékrendjét, amelynek egyre gyakrabban jelentenek kihívást a másság, a mindenáron való újítás irányzatai a magyar szakirodalomban is.

Mégis ennek a rendszerben gondolkodó, azt óvó, érvényesítő vizsgálódásnak korábban is, most is valamiféle rendszerbontás lett az eredménye; a fonetikában, a mondatban (pl. az értelmezők) s most a szófajok vonatkozásában is. A magyarázat talán a vizsgálatok „*optikájának*” mértékében, „*dioptriájában*” keresendő, a mikroszkóp-metáforában. A rendszer formális kategóriáinak azért kell változniuk, mert a nyelviség minden apró, de konkrét tényeivel szembesítve, ütköztetve igaznak kell lenniük, tehát továbbgondolásra, finomításra szorulnak.

Az egyszerre a vertikális hierarchiában és horizontális egymásmellettiségében ható nyelvtani, grammatikai rendszernek – ha valójában az – egyetlen pontján sem lehet átrendeződést eszközölni anélkül, hogy az egész ne szenvedjen változást. Változást, de nem a rendszerszerűség egész

meglétének revízióját. Jellemzésére tehát egy harmadik metafora kívánkozik ide, a számítógépes programoké, amelyek képesek egy modellt új rendezési szempontot beépítve felbontani, de aztán a változandók változtatásával ismét „rendszerhűen” visszakristályosítani.

Jó lett volna ezekről, a témával való küzdelem évtizedeiről az alanyi vonatkozásokban is olvasnunk, mondjuk, egy bevezetésben, utószóban. Így csak a tematikához képest másodlagosnak tűnő kérdések picit polemikusabb válaszai emlékeztetnek a hosszú érlelődésre, érlelésre.

A *magyar halmaznevek* olyan műfajú nyelvészeti értekezés, amelyent keresve is ritkán találunk, főleg a klasszikus vizsgálatokban, amelyeknek körében szinte nem is lelünk valamely szófaj, szóosztály átértékelését, átértelmezését célul tűző vállalkozást. Ágoston Mihály művét átolvasva, arra is rájövünk, miért nem. Egy ilyen tudományos feladat, éppen ezért, mert mélyen a hagyományokban, ezerszer megfogalmazott, minduntalan tovább öröklődő nyelvészeti közhelyekben gyökeredzik, szinte minden előzmény újrvizsgálására, újragondolására kényszerít.

Szerzőnk is ezt teszi, ezt kell tennie, hiszen a *számnév* terminussal jelölt jelenségcsoportokban nyelvenként más és más tartalmakat találunk, a nyelvtanok, grammatikák axiómáit, annak tűnő igazságait ezer évvel, kétezer évvel ezelőtt fogalmazták a görög, latin nyelv vonatkozásában, s ezekhez a modellekhez idomították (vagy törték, kényszerítették) a később Európa művelődési, műveltségi áramaiba kerülő nyelvek úgy-ahogy megismert törvényszerűségeit.

Mi volt, mi ma is a pusztán spekulatív, és mi a valóban a nyelv használati és megértési képességét leíró, modelláló ezekben a hagyományokban? A bevezetés ezekben a kétségekben az adott szempontból gyorsan eligazít: a *nyelv* összefügg a *valósággal*, de nem azonos vele. Valójában a „gondolkodásmódnak gondolathordó hangokba-betűkbe anyagiassult vetülete”. Ennek a gyakorlati funkcionálásából elvonatkoztatott jelrendszernek jele a nyelvtan. A *nyelvi és nyelvtani kategóriák* tehát nem azonosak sem mennyiségileg, sem minőségileg, de tegyük hozzá, jó, ha közös eleműek halmazaik, vannak hasonlóságaik. Valójában az egyedi használattól való elvonatkoztatás, hasonló helyzetekben felhasználható mintacsoportok alkotása nélkül, a nyelv sem élő.

A megállapítások, mondtuk, adott szempontot tükröznek, s más megközelítések, fölfogások felől van is bennük vitára ingerlő, pl. a *gondolkodásmódnak a közlési folyamat* elé, helyébe iktatása, még annak okán is, hogy korábban az emberi kommunikációt valóban gépiesen, hírközlési kategóriák szerint vizsgálták, vagy a valóságészlelést a fogalomalkotás helyébe iktató pszichologizmus, ez azonban inkább a lakonikus kifejtettségéből következik.

A *szófajiságról* nem lehet értekezni a *szó fogalmának* megnyugtató tisztázása nélkül. Amint a nyelvtani előzmények hosszú vonulatának (Sylvester Jánostól a legújabb tanulmányokig) izgalmas áttekintéséből kiderül, a végleges definíció szinte még várat magára. A mai magyar

nyelv, (1968) meghatározásával, miszerint „A szó a nyelvnek és a beszédnek is az a legkisebb egysége, melynek meghatározott hangalakja, nyelvtani formája és meghatározott jelentése van,” szerzőnk egyetlen elemében sem tud maradéktalanul azonosulni. Végül *Szépe György*, *Velcsouv Mártonné* vagy *Berrár Jolán* és mások véleményéből annyi bizonyosságot szűr le, hogy a szó (írásban) az a szövegegység, amelyre a szöveg tagolódik. Még a jelentése sem elidegeníthetetlen, hiszen a szóalak más nyelvbe kerülhet, más jelentést kaphat. Csak találgathatjuk, hogyan illeszkedett volna ebbe a sorba *Bloomfield* meghatározása, miszerint „a legkisebb szabad morféma, amely mondat is lehet. „A viszonylagosságot még növeli az a tény, amit *Fabó Kinga* tanulmányából idéz szerzőnk: a szó nem univerzálé, persze nem nyelvi egységkénti általános létében, hanem úgy, hogy egy adott nyelvben szóként nyelvbe testesült információt a másik nyelvben más grammatikai eszközök, jegyek fejezhetik ki. Ez szinte arra ösztönzi a nyelvészt, hogy mind a lexika, mind a grammatika fogalmai alatt tárgyalt jelenségeket a valóság nyelvi leképezésének eszközeiként, a beszédhelyzetek információiként, illetve a viszonyítás elemtáráként kezelje.

A könyv *A szófajokról közelebről* című, egyik legtanulságosabb fejezete mintaszerűen foglal állást a kizárólagosan morfológiai, alaktani kiindulás és az ettől teljesen eltekintő fölfogás között. A kellő egzaktságú kindulópont mégiscsak a jelentés, ha azt a tágabban értelmezett nyelvi, grammatikai viselkedésre is kiterjesztjük, noha Ágoston Mihály a jelentés mint viszonyfogalom minden szokásos tényezőjére ki sem tér, mert a szóosztály, szófaji kategória meghatározásához a szűkebben, sajátosan értelmezett *tárgyi és nyelvtani jelentést* is elegendőnek tartja, az utóbbinál pedig végül is elhatárolódik a szófaj mondatbeli előfordulásától függetleníthető és nem függetleníthető jellemzési kritériuma. A szinte áttekinthetetlenül rengeteg finom, árnyalt megfigyelésből, a szaktudományt előbbre vivő eredményből csak néhány a vizsgálatot jól jellemző jegyet emelhetünk ki: a nyelv, szófajiság vizsgálatának szempontját, a szófajok belső alá- és fölérendeltségi viszonyait, s az értekezés célratörő nagyfokú tudományos fegyelmét.

Ami a *nyelvtudományi vizsgálódás* szemszögét illeti, öröndetes tényként állapíthatjuk meg: itt és most a nyelvész, nemcsak a konkrét közléstől elidegenedve, nemcsak befogadóként vizsgálta tárgyát, hanem a használattal azonosulva, ahonnan a szófajváltás helyetti többszófajúság szinkron jellemzői is megkörvonalazódnak.

Ami a *szófaji rendszer belső hierarchiáját* illeti, annak helyes megítélése legalább a lehetséges elemek számbavételével egyenlő értékű, így a mellékneveket és halmazneveket alá- és fölérendeltség viszonyában megnevező akcidencia is voltaképpen járulékos kategória a szubsztanciajelenítés viszonylatában. Abban a vonatkozásban viszont, hogy az *igei jelentés* is járulékos lenne a javarészt főnevekben megtestesülő szubsztanciajelenítéssel szemben, úgy hisszük, az utolsó, megnyugtató állásfoglalás még

várat magára, általában is, a magyar nyelv viszonylatában pedig különösen.

A mű teljességén, egész szerkezetén példás tudományos fegyelem, célratörő ökonómia vonul végig, mert csak így lehetett a szerző úrrá óriási tényanyagán, amelynek hozadékát akkor jellemezhetjük igazán, ha mondjuk *A mai nyelv rendszere* c. leíró nyelvtannak a számneveket összefoglaló három oldalához viszonyítjuk. Monográfia írására a szűkebb tárgykörből még így sem vállalkozhatott, mert kategória- és rendszervizsgálatot tűzött ki célul. Meghatározza általában és magyar vonatkozásban az akcidencia jellemzőit, a halmazneveket a minősítőnevekkel együtt elhelyezi a melléknevek osztályában, de már a halmaznévi jelentés denotációs összefüggéseivel, használói tudattartalmaival nem foglalkozik, mivel ezek nem tartoznak a vizsgálat fő vonalához. Azt hinnénk, vizsgálati anyaga a tudományos matematikai szakirodalom felé súlypontozódik, de nem ez történt, nyilván a magyar köznyelven belül maradás érdekében.

A magyar halmaznevek egyik fő tudományos értéke a halmaznevek új szempontokat bevonó jellemzése és belső rendszerének számbavétele. Megadja az alosztály új definícióját: „Amely melléknevek a mondatban jelölt szubsztanciának általában s elsősorban halmazbeli jegyét (a jelölt szubsztanciafogalom halmazának nagyságát, a jelölt szubsztanciafogalom helyzetét egy külső halmazban), azok a halmaznevek”, majd osztályozásukhoz fog negyvenöt kategória szerint, öt fő kategória kiemelésével, amilyenek a *mennyiségnevek*, *gyűjtőnevek*, *helyzetnevek*, *a halmaznévi névmások*. Az ötös tagolódás kritériumát nem könnyű meghatározni. Talán a denotátum jellege, a jelölés természete (matematikai alkata) lenne itt kézenfekvő, de a halmaznévi névmások már a szintaktikai, sőt a szövegfunkciót hozzák előtérbe.

A halmaznévi jelölés *határozott*, *megközelítő* és *határozatlan* volta minden fő kategóriánál jelentkező sajátosság (talán ismét a jelölésmód a denotáció kritériuma), az *önálló*. illetve *függő* előfordulás csak a mennyiségneveknél, a *főlsoroló*, illetve *szembeállító* jelleg csak a helyzetneveknél bukkan fel.

A további negyvenötös tagolódású csoportosításnál két dologra figyelhetünk fel: a megnevezések leleményességére, tartalmi gazdagságára, másrészt a terminológiai visszafogottságra, „szerénységre”. Ágoston Mihály szerint is a tagolódás, differenciálás árnyaltsága a fontos, a megnevezés másodlagos is lehet. Ezért szerepel minden kategória végén, mintegy javaslatként.

A vizsgált halmaznevek rendszere átgondolt, gazdag, kritériumai mégis viszonylag tiszták, összességük, amint a táblázatok is érzékeltetik, elegáns modell, amelynek minden tagja, eleme egyetlen példával is jól illusztrálható. A 1. *három*, . *három-öt*, 3. *ñ*, 4. *harmadfél*, 5. *három-három*, 6. *harmadannyi*, 7. *háromannyi* 8. *háromannyi*, 9. *húszegynéhány*, 10. *huszonvalahány*, 11. *ezernyi*, 12. *sok*, 13. *ezer/nyi*, 14. *millió-egy*, 15. *tengernyi*, 16. *harmad*, 17. *száz*, 18. *egész*, 19. *kiló*, 20. *pohár*, 21.

harmadnyi, 22. száznyi, 23. kilónyi, 24. pohárnyi, 25. mindhárom, 26. többi, 27. harmadik, 28. hatvan-hatvanegyedik, 29. n-edik, 30. A-B,, 31. másfeledik, 32. harmadannyiadik, 33. háromannyiadik, 34. harmad-negyedik, 35. huszonegynéhányadik, 36. huszonvalahányadik, 37. sokadik, 38. századik, 39. kisézer-egyedik, 40. harmadik, 41. bal, 42. szélső, 43. nagyobbik, 44. utolsó, 45. közbülső az egész rendszert leképezik, egyszerűen annyiban, hogy lehetőleg azonos alakulatokból indulnak ki, arra építik rá az eltérő morfológiai elemeket.

A fenti példákkal illusztrált belső rendszerezés szempontjait, véleményem szerint, jó lett volna minősíteni, nem is csak a didaktikai felhasználhatóság érdekében. Így csak hozzávetőleges találgatásokba bocsátkozhatunk. Leggyakrabban a jelölt *akcidenciafogalom belső természete*, a jelölésmód kerül előtérbe: egész, feles, egy pontú, két pontú, számjelölő, mértéknévi, tőszámnév, törtszámnév, oldaljelölő, sorsjelölő, gyűjtőnévi stb.

Más esetben, úgy tűnik, bizonyos „matematikai-műveleti jegy válik a kategória megnevezésévé: hozzátoldó, szorzó, számjelölő, részelő, kiemelő, szembeállító stb.

Más kategóriákban a *nyelvi megjelenés, szóalak* válik döntővé: számszói, betűszói. Itt merül fel bennünk a kísértés, hogy vajon az x, A, B esetleg éppolyan helyettesítő szerepűek a maguk módján, mint a halmaznévi névmások.

Felbukkan a halmaznév *nyelvrétegbeli kötődése* is szempontként: közszói, szakszói, sőt a *stílusrétegbeli szempont is*: túlzó, tréfás, ami talán a pragmatikai jelentés bevezetését is indokoltá tette volna.

Mint megállapítottuk, a megnevezés terminológiai szabványossága másodlagos kérdés, a halmaznévi szerkezet típusoknál nem is bocsátkozik bele ebbe a feladatba szerzőnk, viszont az elkülönített minőségek világosak. Láttukon ismét erőt vesz rajtunk a kísértés, hogy a szófaji alosztálynak nem lehetne inherens jegye a *térbeliség*, a *térviszonyok* valamelyik fajtája? Ez különösen kifejezésre jut a helyzetneveknél, de a mennyiségnevektől sem idegen lényegében.

A mégiscsak kívülről közelítő első olvasásra úgy tűnik, hogy leginkább az *oldaljelölő, helyviszonyító* és a *tulajdonságnévi* halmaznevek kategóriája a leghagyománytalanabb, s ezek is teszik leginkább próbára a rendszer-fölfogást. A *jobb*, a *bal*, a *leghátsó*, *elülső*, a *fontosabbik*, *újabb*, *legszentebb* kétségtelenül felidéznek halmazati összefüggéseket, az imént kiemelt térbeliséget, de egyrészt a hagyományos „számszerűségtől igen messze esnek, másrészt nem tudjuk meg, a jobb és a bal szimmetriájaként az alsó – felső például a kategóriához tartozik-e, és hol ezeknek a csoportoknak a hozzávetőleges határa.

Vizont az is kétségtelen, hogy ezek a minőségek a halmaznevek belső rendszeréhez jól illeszkednek, belőle logikusan következnek. A végleges választ e kérdésben és e mű tekintetében pedig a szófaji vizsgálatok következő szakaszában kell keresnünk, amelyre *A magyar halmaznevek* kétségtelenül döntő hatással lesz.

PAPP György